

10 STYLICKÁ CHARAKTERISTIKA

10.1 Východiska

Učební stylistických příznaků lexikálních prostředků je jedním z nejobtížnějších úkolů lexikografické práce (srov. Doležel, 1955, s. 12). Z praktických důvodů by mělo být ve slovníku co nejméně detailních stylistických údajů, neboť slovník zastírá a především jejich prostřednictvím (Bosák, 1995; Filipec, 1995c, s. 42). Na druhou stranu je třeba uživateli slovníku poskytnout relevantní informace o příznakovosti lexikální jednotky a ušetřit jej případných společenských faux pas vzniklých použitím výrazu neadekvátního dané komunikační situaci (srov. Lišková, 2013).

Při stanovení zásad podání stylistické příznakovosti v ASSČ byla řešena principiální otázka, zda používat systém již existujících stylistických kvalifikátorů⁶⁶ (v PSJC, SSJC, Čermák, 1995b), či zda využít některou z alternativních koncepcí pro popis českého lexika (Čermák – Křen, 2011⁶⁷; Homoláč – Mrázková, 2014).

V lexikonu *A Frequency Dictionary of Czech: Core Vocabulary for Learners* (Čermák – Křen, 2011) je využito klasifikování lexikálních jednotek na základě čtyř registru: „The register code is a symbol that indicates whether a given headword is significantly more or less (+ / – symbols) common in some of the four main text registers: spoken (S), fiction (F), non-fiction (P) and/or newspapers (N).“ (s. 7). Tato klasifikace odráží distribuční lexému v korpusu UČNK (SYN2005, ORAL2006, ORAL2008). V ASSČ ji není vhodné aplikovat, neboť tento slovník není budován výhradně na korpusovém lexikálním materiálu, dále stylistická příznakovost v ASSČ postihuje širší spektrum příznakovosti (včetně postůžní expresivity/pragmatiky) a duraz je kladen na uživatelské hledisko (tupozornění na případnou komunikační nevhodnost lexikálních jednotek).

Komplexní návrh nového stylistického hodnocení lexikálních jednotek vypracovaný J. Homoláčem a K. Mrázkovou (2014) je postaven na základě „pojetí české jazykové situace jakožto souboru komunikačních situací, který lze rozdělit na dvě základní komunikační oblasti – oblast běžného dorozumívání a oblast realizace vyšších komunikačních cílů“ (Homoláč – Mrázková, 2014, s. 34) a každá z těchto oblastí se následně dělí do dalších skupin a podskupin podle různých kritérií. Důvodem nepřijetí této koncepce byla zejména složitost navrhovaného systému a jeho neprůhlednost pro běžného uživatele slovníku.

V ASSČ jsme se přiklonili k dosavadnímu, byť upravenému souboru tradičních slovníkových kvalifikátorů, a to s ohledem na stanovenou cílovou skupinu uživatelů, kterou definujeme jako středoškolsky vzdělané mluvčí češtiny i cizince osvojující si češtinu jako další jazyk.

10.2 Uvádění stylistické charakteristiky v ASSČ

Stylistické hodnocení je v ASSČ mnohoaspektové; zahrnuje stylistické příznaky v užším smyslu, dále příznaky expresivní, časové, textuální a frekvenční.

⁶⁶ V odborné literatuře existuje

Kvalifikátor v ASSČ označuje převažující výskyt dané lexikální jednotky¹⁶⁸ v příslušné komunikační sféře, v níž funguje jako typický prostředek. Od předcházejících výkladových slovníků se ASSČ odlišuje v užívání kvalifikátoru kolokv. pro označení lexikálních jednotek nebo jejich jednotlivých významů příznačných pro mluvený neformální jazyk, kvalifikátoru kolokv. A¹⁶⁹ pro kolokviální výrazy směřující k bezpříznakovému užívání a kvalifikátoru profes. pro označování profesionalismů (viz níže).

Při kvalifikování přihlížíme ke stávajícím slovníkům nebo k dřívějšímu hodnocení v odborné literatuře, ale hodnocení mechanicky nepřebíráme – jednak se slovníky (být vzniklé v časové blízkosti) mezi sebou vždy neshodují, jednak se stylová hodnota lexemů v čase¹⁷⁰ i jejich označování a slovníku může proměňovat (srov. Opavská – Kochová, 2013). Snažíme se o maximální objektivitu podloženou analýzou materiálu: pomůckou při určování příznakovosti je substituce synonymem v témž kontextu (srov. Filippec, 1968, s. 269). Přestože v názoru na označování jazykových prostředků kvalifikátory nelze očekávat všeobecnou shodu¹⁷¹, při stylistickém kvalifikování usilujeme o co nejvyšší míru jednotnosti, která by měla být zajištěna i přes to, že na slovníku pracuje celý kolektiv autorů. Pokud oprávněně váháme, zda kvalifikátor dát, či nedat, neuvádíme jej.

Příznakovost je značena typograficky odlišenou zkratkou s pevnou pozicí v heslovém odstavci, dále je event. rozvedena ve výkladu významu a ilustrována kontextem v exemplifikaci. Kvalifikátor se umísťuje k heslovému slovu nebo jeho variantě (bědný kníž; býkovec, kolokv. bějkovec), k významu (báha I 5. zast.), ke slovnímu spojení v příkladové části (alfa I 2. (...) mat. úhel α, řid. úhel alfa), k vykládanému sousloví (*autická demokracie histor.*) nebo frázému (*blbnout někomu hlavu kolokv. expr.*).

Kvalifikátory nepřipřazujeme k morfologickým tvarům, výslovnosti, valenci. U přihnízdaných jednotek se shodně kvalifikátory neopakují. Bezpříznakové jednotky se explicitně neoznačují.

Hodnocení vyjádřené pomocí kvalifikátorů mohou doplňovat upřesňující výkladové prvky (např. v *dívěrném oslovení* nebo *jako nadávka*) nebo sémantizační poznámky naznačující postoj uživatele k dané skutečnosti (např. z *hlediska kritičt.*).

10.2.1 Stylistické kvalifikátory v užším smyslu

10.2.1.1 Kolokviální výrazy

Problematika spisovného a nespisovného jazyka je uchopována velmi různě a v poslední době dochází k jejímu významnému přehodnocování (mj. Čermák – Sgall – Vybíral, 2005; Cviček, 2008). S ohledem na rozličnost obsahu, jimiž naplňovaly kvalifikátory ob. a hovor. jednotlivé výkladové slovníky češtiny (srov. Mrázková, 2013), jsme se rozhodli v ASSČ od těchto kvalifikátorů zcela ustoupit. Využíváme kvalifikátorů kolokv.¹⁷² a kolokv. A.

¹⁶⁸ Jednotlivé příznaky se mohou týkat jak (jednoslovných i víceslovných) lexemů, tak lexik. Platí to tak v celé kapitole, i když pro zřehlednění textu mluvíme zpravidla pouze o výrazech.

¹⁶⁹ Inspirací pro signalizaci stylové úrovně pomocí názorné značky byla teorie Klause-Dietera Ludwiga (1991).

¹⁷⁰ V budoucnu lze očekávat určité stírání funkcí charakteristik lexikálních jednotek (Hradilová, 2013, s. 104).

K označení nespisovných lexikálních jednotek příznačných pro mluvený neformální jazyk používáme kvalifikátor kolokv. Např. *ajnevaj*, *anevaj* kolokv., *bez prodlení*, *rychle*; *akčňák* kolokv., *film s rychlým dějovým spádem*, *zaměřující se na akce postav*, *akční film*; *dlatovat* kolokv., *psát na klávesnici pomocí jen několika prstů*, *zprav. pomalu a obřížně*, *vytukávat*. Tento kvalifikátor může být kombinován s některými dalšími kvalifikátory, např. *ajznbňák* zast. kolokv., *pracovník v železniční dopravě*; *syn. železničář*.

Kolokviální lexikální jednotky, které směřují k bezpříznakovému užívání a které lze již považovat za spisovné, se označují kvalifikátorem kolokv. A, např. *doktor 2*, kolokv. A *kdo je oprávněn léčit lidi na základě odborného vzdělání a kvalifikace*; *syn. lékař*. Typická je pro ně ekonomičnost, řada z nich patří mezi univerbiáty, např. *američtina* kolokv. A *angličtina* užívaná ve Spojených státech, *americká angličtina*; *diplomka* kolokv. A *závěrečná práce k ukončení druhého stupně vysokoškolského studia, diplomová práce*.

10.2.1.2 Neoficiální výraz

Kvalifikátor *neofic.* přiřazujeme k neoficiálním pojmenováním států, církevních řádů ap. Např. *Čechy 2*, *neofic.* *Česká republika*; *syn. Česko*; *čistěrciák*, člen církevního řádu založeného jako reformovaná odnož řádu benediktinů • *čistěrciáci* *neofic.* tento církevní řád.

10.2.1.3 Knižní výraz

Knižními lexikálními jednotkami (kníž.) rozumíme spisovné prosředky určené především pro psanou podobu jazyka. Jsou spjaty s vyšším stylem, provázeny odstupem vzhledem k běžné komunikaci jsou málo frekventované. Stylově zabarvení knižního lexika se v žádné stylové oblasti nemění na neutrální, ani v umělecké literatuře. Patří převážně do pasivní slovní zásoby (srov. též Buzássyová, 2000, s. 517). Např. *bábel* kníž., (nepřehledná, neuspořádaná) směsice něčeho, zmatek, chaos; *syn. babylon, babylón*; *en face* kníž., z přední, čelní strany, zepředu; *nach* kníž., sytě červená barva (s nádechem do fialova); *syn. purpur*. Kvalifikátor kníž. nekombinujeme s kvalifikátory zast. nebo bás., rozhodneme se vždy pro jeden z nich.

10.2.1.4 Básnický výraz

Jako básnické výrazy (*bás.*) chápeme takové lexikální prosředky, které jsou pocítovány jako exkluzivní, patetické, které dodávají řeči vzrušený tón. Vyskytují se zejména v lyrické poezii, mimo básnické texty nabývají příznak zastarání. Srov. *bol* bás., *pocit* *duševního utrpení*; *syn. bolest 2*, *žal*.

10.2.1.5 Odborný výraz

Termíny přináležející k jednotlivým vědním oborům se označují příslušnými terminologickými kvalifikátory, které s kvalifikátorem odb. nekombinujeme. Kvalifikátor odb. uvádíme v případech, kdy se terminu užívá ve stejném významu ve více než třech oborech zároveň, a dále se tak označují výrazy používané v oblastech, které se nevnímají jako vědní, příp. technický obor (srov. též Buzássyová, 2000); ke zpracování terminologie viz 19.2).

10.2.1.6 Slangismus a profesionalismus

Ze sociálně vymezené slovní zásoby se v ASSČ (v omezené míře) podávají slangismy (slang.) a profesionalismy (profes.).

Rozhodování mezi označeními *slangismus* a *profesionalismus*

jsou nespisovné názvy terminologické povahy motivované důvody věcnými, zejména snahou o výrazovou úspornost, jednoznačnost a mobilnost v mluvené komunikaci; jsou nomenclální a jen omezeně mají synonyma.“¹⁷³ Zlatimco: „[s]langismy (v užším smyslu) se pozorovateli mimo zájmovou skupinu jeví ve srovnání s profesionalismy jako nespisovné názvy příznakově citově, expresivně, je u nich patrná motivace zvýraznit výjimečnost prostředí i aktivitu mluvčího i jeho osobního vztahu k nim.“¹⁷⁴ Široký přechodový pás – zejména v novější slovní zásobě – je i mezi slangem v širším smyslu a terminologií.¹⁷⁵

Slangismy a profesionalismy uvádíme vždy v kombinaci s uvedením oboru/oblasti užití, nikoli samostatně. Např. *antukář sport*, *profes. tenista*, který dává přednost hře na antukovém povrehu, specializuje se na ni; *blesková 2. žurn. slang. krátká*, rychle napsaná a vydaná zpráva; *3. sach. slang. rychle hraná, blesková partie šachu*; *bodlo 2. sport. slang. kop do míče špičkou chodidla*; *defaultní poč. slang. předem nastavený, základní, výchozí*; *syn. defaultní*; *defaultní poč. profes. předem nastavený, základní, výchozí*.

10.2.1.7 Publicismus

Publicismy jsou výrazy frekventované v psaných i mluvených mediálních komunikátech a publicistický stylistický příznak mají i mimo tento kontext: mnohé z publicismů se denotačně vztahují k entitám z oblasti práva, ekonomiky a politiky. V odborné literatuře (mj. Čechová a kol., 2008, s. 124n.; EŠČ, 2002, s. 361, 459; Junková, 2010; Orgoňová – Bohunická, 2011, s. 174–178) se s publicismy běžně pracuje, avšak tento koncept má i své kritiky. F. Čermák (1995b, s. 100) uvádí, že „označení *publ.* ve skutečnosti neříká skoro nic“, neboť publicistika zahrnuje prostředky prakticky všech ostatních funkčních stylů.

Užívání kvalifikátoru *publ.* v ASSČ souzní s lexikografickou tradicí. I přes jeho určitou obsahovou vágnost se domníváme, že kvalifikování specifických prostředků publicistiky bude k užítku čtenářům, srov. *balení 3, publ. způsob realizace, provedení nějakého tématu, kulturní, sportovní aj. akce; politik nabízí své myšlenky v poněkud primitivním balení; pelhřimovská hala uvítá hokej v extraligovém balení; (...); čtyřbarevný 2, publ. složený ze čtyř politických stran; čtyřbarevná vláda; čtyřbarevné zastupitelstvo; nová rada města už nebude čtyřbarevná*.

10.2.2 Kvalifikátory označující expresivitu

V užívání pojmu expresivita, resp. expresivnost, panuje velká rozkolísanost. Podle EŠČ (2002, s. 131) se za expresivní považují takové lexikální výrazové prostředky, které vyjadřují citový, hodnotící a volní vztah mluvčího ke sdělované skutečnosti. Nejde však o citové postoje individuální, nýbrž kolektivní. Taktéž je expresivita chápána i v ASSČ.¹⁷⁴ Je třeba také počítat s tím, že v jazyce dochází k přehodnocování expresivního příznaku (srov. Němec, 1997).

Kromě dále nespisifikované expresivity (*expr.*) označujeme pomocí samostatných kvalifikátorů také expresiva s kladným a záporným citovým hodnocením či signalizací jistého druhu komiky: jde o lexikální jednotky hanlivé, zhrubělé, vulgární; zjemnělé, dětské, mazlivé; žertovné, ironické a sarkastické.

10.2.2.1 Expresivum

Při lexikografickém popisu reflektujeme pouze inherentní a adherentní expresivitu (srov. Zima, 1961). Např. *antifúkej expr. špatný, nekvalitní hokej*; *armáda 3, expr. velké množství lidí*; *syn. zástup*; *Kvalifikátor expr. lze kombinovat s některými dalšími kvalifikátory, např. arestovat zast. expr. zavírat, zavřít do vězení * držet ve vězení; syn. věznit, uvěznit; (být) ztleskávaná činnost expr. často iron. (být) příkladně ctinostný, poctivý člověk*.

10.2.2.2 Hanlivý výraz

Jako hanlivá (*hanl.*) chápeme taková slova, která vyjadřují záporný, odsuzující vztah ke skutečnosti, např. *hábovka II hanl. málo průbojný, změkčilý, zhabělý člověk; syn. slaboch*; *halíkov hanl. odlehlá, zaostalá obec*.

10.2.2.3 Zhrubělý výraz

Zhrubělými výrazy (*zhrub.*) rozumíme společensky nepřiměřená, neslušná pojmenování, kletby a nadávky. Srov. *bastard 1, zhrub. bezcharakterní, nečestný, špatný, opovržlivý, hodný člověk, ničema (často jako nadávka); syn. parchant*.

10.2.2.4 Vulgární výraz

Silně zhrubělé, tabuizované výrazy jsou označovány jako vulgární (*vulg.*). Mají silný negativně expresivní příznak. Srov. *buzerantský vulg. vztahující se k buzerantům I (homosexuálům); syn. homosexuální*; *čůrák, řídě. čůrák vulg. 1, mužské přirození, syn. penis*; *2, muž vzbuzující v někom odpor, nesympatie ap. (jako nadávka)*.

10.2.2.5 Zjemnělý výraz

Prostředky nahrazující výrazy v dané situaci nevhodné, jejichž prostřednictvím se mluvčí snaží zmírnit jejich negativní obsah, označujeme jako zjemnělé (*zjem.*). Srov. *odejít / odebrat se na věčnost kniž., zjem. zemřít*.

10.2.2.6 Dětský výraz

Jako dětské (*děť.*) chápeme výrazy užívané dětmi a při mluvení na děti, srov. *bebí, bebé děť. poraněné, bolavé místo na těle*; *dadat děť. (k)lidně, spokojeně spát; syn. spínkat*.

10.2.2.7 Mazlivý výraz

Domácké obměny neutrálních apelativ nebo důvěrná pojmenování označujeme v ASSČ kvalifikátorem *mazl.*, srov. *brouček mazl. (malé) dítě nebo osoba vůbec, která je někomu milá (často v oslovění)*; *bumbříček mazl. dobře prospívající malé dítě (...)*.

10.2.2.8 Žertovný výraz

Žertovný příznak signalizujeme kvalifikátorem *žert*, srov. *kamarádi / bratři z mokré čvrti kolok. expr., žert. (hospodští) pijáci, společníci při pitce*.

10.2.2.9 Ironický výraz

Při užití ironie se doslovný (konvenční) význam liší od zamýšleného (srov. Buzássyová, 2008b, s. 117; EŠČ, 2002, s. 188). Kvalifikátor *iron.* užíváme jen v tom případě, je-li ironický význam lexikalizovaný nebo užití tvnické. Srov. přibližované heslo *evlehnitka*

¹⁷³ Jak uvádí M. Čechová (2008, s. 219), „[s] nově vznikajících nebo prudec se rozvíjejících oborech se vytvářejí stále nové a nové termíny, často jsou přejímány nebo adaptace termínů cizích (*vyzvetovat, chatovat, nadágonat se*); od původu jde o výrazy profesní nebo slangové, velmi rychle se však zobecníjí, neboť jsou... zcela funkční. Stavají se pak součástí nejen mluvené, ale i psané odborné komunikace. Mezi termíny, profesionalismy a slangovými názvy nejsou pevné hranice, professionalismy se mnohdy postupně stávají samostatnými termíny, slangový výraz se může ustálit a přejít v professionalismus.“
¹⁷⁴ Dobránská Hlaňková (1995, s. 94) a další.

10.2.2.10 Sarkastický výraz

Expresivní příznak jizlivosti, výsměšnosti zachycujeme pomocí kvalifikátoru sark. Slov. *to (st) vyprávěj / vykláděj své / své babičce o kolokv. sark. to je jasný nesmysl, tomu nevěřim*.

10.2.3 Časové kvalifikátory

Z hlediska časového příznaku ve slovníku označujeme pomocí kvalifikátorů výrazy zastaralé a historismy. Ve snaze udržet repertoár kvalifikátorů přehledný nezavádíme jemnější hodnocení, dále nevyčleňujeme např. výrazy zastarávající nebo archaismy či více stupňů historismů (na rozdíl od SSSJ, více Lišková, 2015). Neologismy vzhledem k perspektivnímu hledisku slovníku označovány nejsou, neboť po určité době se příznak novosti ztrácí; označování nových lexikálních jednotek je ve všeobecných výkladových slovnících výjimečné (srov. Svensén, 2009, s. 326).

10.2.3.1 Zastaralé výrazy (kvalifikátor zast.) vycházejí z běžného užívání, ustupují pojmenování jinému s tímž významem, např. *dějepis, dějiny*; *početovat zast. dočkat se něčeho rty jako projev lásky, úcty ap., dát někomu políbek; syn. políbit*. Některé zastaralé výrazy se užívají zpravidla v expresivní funkci, např. *anobř, anobřz zast., zprav. expr. I. spojuje dvě věty, z nichž jedna popírá určité tvrzení a druhá ho nahrazuje tvrzením novým; syn. ale I. 2. zastupuje jakoukoli, zprav. přičinnou nebo vysvětlovací spojku s cílem ozvláštnit text*.

10.2.3.2 Historismy (kvalifikátor histor.) jsou výrazy označující zaniklé, s minulostí spjaté reálie a jevy. Na rozdíl od archaismů nemívají v současném jazyce synonyma. U výkladu významů historismů často pomocí sémantizačních poznámek upřesňujeme relevantní období, k němuž se daná entita vztahovala, např. *ve starém Řecku a Římě, v 16. století, na našem území v letech 1850–1945*. Slov. *desátek I. histor. (za feudalismu) dlaň ve výši desetiny úrody ap. odváděná církevní nebo světské vrchnosti*; *drabant I. histor. (ve středověku) voják osobní stráže vojevůdce a panovníků*.

Jako historismy traktujeme všechna pojmenování, která svědčí o minulém, již neexistujícím stavu; nevedeme tedy hranici mezi staršími a novějšími (blízkými) historismy¹⁷⁵. Slov. *cívilka histor., kolokv. A (do roku 2004) náhradní služba branců vykonávaná místo vojenské prezenční služby v civilním sektoru, civilní služba*; *dederon II, Dederon II histor., hant. obyvatele bývalé Německé demokratické republiky*.

10.2.3.3 Vedle kvalifikátorů ojedinele využíváme i slovní popis příznakovosti v diachronním aspektu, a to u sémantických odsůtů ve výkladu významu pomocí slov *dříve a dnes*, srov. *akolyta církv. (v římskokatolické církvi, dříve) osoba mající nižší svěcení, příslušující při bohoslužbách • (dnes) laik nebo kandidát kněžství ustanovený pro příslušování při bohoslužbě, k pomoci kněžím nebo jáhňům*.

10.2.4 Teritoriální kvalifikátory

Při označování teritoriální příznakovosti volíme jeden ze dvou kvalifikátorů. Je to a) kvalifikátor region., který označuje lexikální jednotky nářeční povahy vztahující se k větším územním celkům, b) kvalifikátor dialekt., který se uvádí u jednotek nářeční povahy vztahujících se k menším územním celkům. Takto příslušné výrazy zařazujeme do ASSČ jen

omezeně. Slov. *cmunda region. osmažená placka ze syrových strouhaných brambor; syn. bramborák*; *dědina region. I. sídelní útvar na venkově mající menší počet obyvatel; syn. vesnice*; *2. obyvatele tohoto sídelního útvaru; syn. vesnice*; *frgál dialekt., velký koláč z kynutého těsta s jednou náplní (zprav. hrůškovou, tvarohovou nebo makovou) a sypaný drobenkou, tradičně pečený na Valašsku*.

10.2.5 Frekvenční kvalifikátor

K údajům o frekventovanosti lexikálních jednotek se v různých slovnících přistupuje značně odlišnými způsoby. V SSSJ se rozlišují dva typy málo frekventovaných slov: jako řidší (řidč.) jsou kvalifikována slova, která se vyskytují poměrně málo, zejména existují-li vedle nich zcela běžná náhrada (synonyma, varianty); jako řidká (řid.) pak slova, která jsou řidká absolutně. SSSJ z frekvenčního hlediska označuje zkratkou *řidč.* „slová s nízkým výskytem“ (SSSJ, I. díl, s. 39). V některých zahraničních slovnících se místo frekvenčních kvalifikátorů označuje frekvenční pásmo, v němž se heslové slovo pohybuje v daném korpusu, např. *Collins Dictionaries, Macmillan Dictionary, Oxford Dictionaries* aj. (více Čermák, 1995b, s. 100). V ASSČ se o tomto pásmovém řešení (prozatím) neuvažuje.¹⁷⁶

Málo užívané výrazy se v ASSČ označují kvalifikátorem řidč., srov. *bradáč řidč., expr. muž s vousy na bradě; syn. vousáč*. Tento kvalifikátor se dále užívá pro označení řidké varianty, srov. *bankomatový, řidč. bankomatní*.

Nízký výskyt mohou mít i slova s jinými kvalifikátory, např. slova básnická nebo zastaralá. V takovém případě pak upřednostňujeme hodnocení, které slovo zařazuje i z jiného než frekvenčního hlediska. Kvalifikátor řidč. dále neuvádíme u systémově tvořených derivátů, v dřívějších slovnících hnízdovaných; u přechýlených jmen, opakovacích sloves, zdvojnášenin, substantiv na *-ost*, vztahových adjektiv a přísloví. Neuvádíme jej ani u méně častého synonyma a homonyma, případná disproporčnost v doloženosti lexémů se odráží ve směrovnosti uvádění synonym, resp. v pořadí homonym.